
ЗА СЪЩНОСТТА НА ИСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНИТЕ ЗНАНИЯ

ЖЕЛЯЗКО СТОЯНОВ

Желязко Стоянов. О СУЩНОСТИ ИСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ЗНАНИЙ

Исследуются сущность и функции исторических теорий и их место в структуре исторических знаний. Вызывает интерес роль онтологических схем и вспомогательных дисциплин в создании и функционировании исторических теорий. Анализируются некоторые из основных характеристик одного из наиболее важных познавательных средств современной историографии – „клиометрии“.

В этой проблематике занимают важное место вопросы о связях между историческими фактами и историческими теориями. Каково отношение между онтологическими схемами, фактофиксирующими знаниями и теориями о социальном прошлом? Существуют ли моменты инвариантности в каждом из указанных элементов исторического знания? Какие особенности исторических теорий являются основными?

Zheliasko Stoyanov. ON THE NATURE OF THE HISTORY-THEORETICAL KNOWLEDGE

The nature and functions of the historical theories and their position in the structure of historical knowledge is being investigated. The role of the ontological scheme and subsidiary disciplines in creating and functioning of the historical theories is of great interest. Some of the basic characteristics of one of the most important cognitive ways of contemporary historiography – „cliometry“ is being analysed.

The connections between historical facts and historical theories have an important role in these problems. What is the relationship between ontological scheme, facts fixing knowledge and theories of the social past? Are there any cases of invariableness in each of the mentioned elements of historical knowledge? Which are the basic peculiarities of historical theories?

Въпросът за същността и функциите на историческите теории е важен теоретико-исторически проблем. От неговото решаване зависи в значителна степен статутът на науката история. В случая е необходимо да се отговори на редица въпроси: първо, дали историята е истинска наука; второ, дали е развиваща се наука; трето, не е ли просто приложна дисциплина, която заема теории от други научни области; четвърто, дали не е емпирична наука, която изобщо не се нуждае от теория; пето, не е ли полуняука, полуизкуство и шесто, не е ли особена и пряко противоположна на природознанието духовна човешка дейност.

1. ПОСТАНОВКА НА ВЪПРОСА

Най-елементарен изглежда въпросът, не е ли историята специфична форма на познание, с особени източници, средства и цели. Тогава проблемът за историческите теории автоматично отпада, а историческото познание се превръща в абсолютно автономна сфера на духовната дейност.

Подобно противопоставяне на историята и природознанието е осъществено от Х. Рикерт, В. Дилтай, Б. Кроче и Р. Колингууд. За тях историята, неповторимо царство на свободата и ценностите, е извънредно интересна сфера на човешкия дух и последователност от уникални социални събития, а природата – царство на сляпата необходимост, на строгата повтораемост и явната закономерност. Поради това историкът е длъжен да използва специфични методи и средства в процеса на своята изследователска дейност. „Историческата мисъл, – пише Колингууд – мисълта за разумната дейност, е свободна от господството на естествените науки, а дейността на разума – от господството на природата.“¹

Използването на херменевтичния или индивидуализиращия метод преодолява историческия скептицизъм и обосновава обективността на историческото знание, твърдят посочените автори. Тук е основната разлика между „историческия автономизъм“ и „историческия релативизъм“. Макар и в скрита форма, в автономизма също се прокарват релативистки идеи, тъй като утвърждават непознаваемостта на миналото и предлагат метод, който удовлетворява критериите обективност и проверяемост.

Слабостта на „историческия автономизъм“ е дуализмът, подобен на традиционната християнска дихотомия между духовното и телесното. И автономизмът е една от формите на социалния идеализъм, тъй като в „света на историята“ приоритетни са духовните или рационалните фактори. Ако историческата реалност не е специфична и в нея действат общи за останалата действителност закони и причини, не е ли достойно за съмнение нейното „онтологическо“ обосноваване? Идеята за абсолютната автономност на историческото познание е наистина трудна за доказване и налагане².

Така е и при еkleктичната гледна точка, според която историята е нещо средно между наука и изкуство. Ако историческото познание е наистина научно, то е задължено да използва научни методи и принципи и оптимално да се освобождава от методите и принципите на изкуството.

Твърдението, че историята е чисто емпирична дисциплина, заслужава специално внимание, тъй като се поддържа от немалко изследователи. То се обосновава върху принципа на емпиричната гносеология за „чистия“ опит и на подобна представа за същността на теориите. Повечето историци предпочитат да открият неизвестен документ, отколкото да предложат ново разбиране на връзката между известни факти. Това е типичен пример за невероятното влияние на емпиризма сред професионалните историци.

Може ли историята да е „чиста емпирична наука“? Дали е възможна такава наука? Нали разделянето на познавателния процес на емпирично и теоретично равнище, а на науките – на емпирични и теоретични – е условно и свързано със съответните стадии в тяхното развитие? Понятието „емпирична наука“ е безсмислица, ако се има предвид наука без теория. Важна характеристика на научното познание е неговата системност и организираност в съответните научни теории. Натрупването и обработването на емпиричния материал също се нуждаят от теория.

Емпирична наука ли е историята? На този въпрос е трудно да се даде категоричен и еднозначен отговор. Съществуват периоди, за които липсва фактически материал. За други съществуват огромни изворови масиви, които се нуждаят и от

теоретично осмисляне. Предлагат се философско-исторически и историософски опити за осмисляне на смисъла, целта и насочеността на „универсалната история“. Затова съвременната историческа наука не е нито просто повествователна, нито пък „поучаваща“.

Дори като емпирична дисциплина историята е теоретична и развиваща се наука. Представата за „чиста емпирична история“ не само е трудно защитима, тъй като се опира на остарелия неопозитивистки модел за научното знание, но и дезориентира историците: Отричането на теоретичните ѝ възможности служи за налагане на обикновеното съзнание и на „интуитивното“ познание в структурата на историческото знание.

Историята също се изгражда върху извънпитни предпоставки, необходими още при изворовия анализ. Получената информация не зависи само от получателя. Прав е и И. Тополски, че съществува изворово и извънизворово историческо знание, а не „изчистено“ от емпиричните данни знание за миналото. Изворовият анализ се нуждае от извънизворово знание. То съдържа както знания от сферата на „здравия смисъл“ – например за поведението на хората при съответните ситуации, – така и научни знания. Да не забравяме и помощните исторически дисциплини, придобитото от неисторически дисциплини фактографско знание и методологията на историята³.

Историките използват нетеоретични форми за организиране на знанията, а историческите знания безспорно не отговарят напълно на основните критерии за научност: да са истинни, обективни и проверяеми. Като форма за организиране на знанията „здравият смисъл“ (обикновеното съзнание) се различава от теоретичните форми в природознанието? „Системообразуващият принцип на научното познание – пише А. Ракитов – се формулира по следния начин: „Всичко за обекта“. Компонентите на всяка наука се ориентират към получаване на максимално достъпна истинна информация за съответната онтологическа система... Системообразуващият принцип на „здравия смисъл“ пък гласи: „Всичко за субекта“. Съответната информация се отнася към качествено разнородни обекти, процеси и ситуации и включва наред със съжденията за свойствата на нещата и условните правила за дейност, наред с истинните и неистинни знания; тя е практически полезна. Включването ѝ в структурата на „здравия смисъл“ има утилитарно оправдание.“⁴

„Здравият смисъл“ или системата от представи на обикновеното съзнание се опира върху „вродени или неанализируеми“ предпоставки, сред които са и ценностните съждения – например подсъзнателната увереност в превъзходството на собствената нация или на собствения начин на живот. Но той едва ли е основа на научното познание, което предполага истинни, проверяеми и експлицитни научни съждения. Илюзия е непосредственото „чисто“ познание, когато познавателната дейност е насочена само към обекта и е в границите на неизменна система от предпоставки. Явления, които не се обхващат от една система, могат да имат значение в друга система от предпоставки, а базисни положения от една система да са негодни при анализа на друга система. Основните проблеми в една система понякога нямат значение при прехода към друга.

Въпросът за истинността на твърдението се разпада на два: Първо, истинни ли са те в рамките на съответната система от предпоставки? Второ, съответства ли тя на познавателната действителност? Първият въпрос е за формата на познавателната дейност (за емпиричното равнище) и се решава чрез опериране с информационните носители. Истинното знание обаче е невъзможно без решаването на втория въпрос, когато се излиза извън дадената система от предпоставки. Абстрактното ѝ конструиране не гарантира истинни знания, а познаването на обекта

на сетивно равнище се осъществява чрез определена система от предпоставки, които се нуждаят от уточняване и развитие.

Така че „чистото“ емпирично познание не е без предпоставки. При него мястото на теоретичните предпоставки е заето от здравия смисъл, религията и идеологиите. В своята концепция за извънизворовото знание Тополски фиксира обстоятелството, че наред с научнотеоретичното знание и с методологията тук се включват предпоставки и от сферата на здравия смисъл. Той отразява факта, че вместо теоретични положения, историците използват елементи от обикновеното съзнание. Съдържанието на извънизворовите знания съвместимо ли е с принципите на организиране на изворовите знания?

Тяхната несъвместимост се сочи от У. Дрей, който се опира върху своя модел за „рационални“ исторически обяснения. Той е изграден върху принципите на „здравия смисъл“ и е противоположен на другите модели за обяснение, поради което е специфичен. Тук обясняваният обект не се познава с помощта на теориите, а чрез изследване на неговата история⁵. Следователно гледната точка за историята като чисто емпирична дисциплина е неприемлива. Според информатиката, гносеологията и методологията подобна представа за същността на историята е несъстоятелна. Ако е наука, тя е длъжна да се опира върху система от теоретични предпоставки, а ако не е – се основава върху предпоставките на обикновеното съзнание. И в двата случая не е чисто емпирична наука.

Според третата гледна точка историческата наука заимства теоретичните си положения от други науки. Съществуват два варианта на този подход. Първо, твърди се, че тя няма собствени закони, а използва закони от философията, социологията, психологията или политологията⁶. Второ, разглежда се като приложна социология. Първата постановка е изградена върху некоректна употреба на понятията. Понятието „исторически“ се отнася и към историческата наука, и към историческата реалност. Не е ясно дали липсата на закони се отнася за миналото или пък за историческото познание.

Дали съдържанието на историческото се изчерпва от съответната група науки? Нали те не изследват съответната област от миналото? Според Е. Лооне историографията се интересува от качествено различие между миналите явления. Тя установява, че в различните епохи социалните закони се изменят и качествено се различават. Следователно в историческото знание се включват закон-формулировки, годни само за определени периоди от социалната история⁷. Дори да не съществуват исторически закони, това не означава тоталното отричане на закон-формулировките. Икономиката на древен Вавилон не се изследва чрез икономическите закони на съвременното общество. Откритите от историците закони за нейното развитие не са ли закони на историческата наука? Законът за преминаването от едно състояние на икономическата система в друго е основа за изследване и формулиране на закони в историческата наука. Тяхното съществуване не зависи от признаването или непризнаването на историческите закони.

От обстоятелството, че човешката дейност се управлява от икономически и социалнополитически закони, не следва, че съществуват закони на историческата наука, т. е. твърдението „няма исторически закони...“ не изисква твърдението „няма закони за историческата наука...“. Възникват съмнения в справедливостта на първото твърдение, според което историческата наука е приложна дисциплина, използваща теоретични положения от социологията.

Тя наистина изследва общите закони за регулиране на взаимодействието между различните сфери на обществото. Но те не изчерпват цялото богатство от закони, определящи отношенията между социалните институти в конкретните и различни от общосоциологическите пространствено-времеви ситуации. Социоло-

гията и историята изследват различни закони и различни равнища на една и съща историческа реалност.

Осъществява се неявно противопоставяне на историческото и теоретичното познание. На първото се отрежда ролята на емпирично, а теоретичното влиза в структурата на социологическото знание. Чисто емпирично познание не съществува. Отъждествяването на законите на социологията и историографията има следното „неудобство“: ако законите на историята се разкриват независимо от историческата наука, защо са необходими специализирани изследвания? Отношенията между историографията и социологията имат по-сложен характер от включените в схемата „емпирично – теоретично“ и се представят като връзка между теории от различно равнище.

Първо, историческите факти влияят върху генезиса на социологическите теории и са тяхна фактографска основа. Теоретичната социология не включва правилата за опериране, чрез които положенията ѝ се съотнасят с равнищата на историческата реалност. Тя е принудена да използва „готови“ факти и при проверка на своите обобщения. Нямам предвид липсата на методика за социални изследвания върху съвременността, а че всяка социологическа теория се проверява не само върху материал от съвременните, но и от миналите общества. Второ, някои положения на социологическите теории се използват при установяване на историческите факти и са компоненти на нормативната база на историческата теория. Миналото е по-богато, отколкото се представя от социологическите конструкции. То се детерминира от редица фактори, които трудно се побират само в техните рамки.

Законите на историческото познание са възможни в три смисъла: първо, открити от историците закони в различните сфери на миналата действителност – например за политическия живот в древна Атина; второ, съвкупност от изследваните от историка закони, определящи прехода на социалните системи от едно стабилно състояние в друго – например за рухването на Римската империя или за победата на Френската буржоазна революция; трето, изследваните от историка, а не от социолога закони за отношението между различните сфери на обществения живот – например законите, обясняващи кастовото устройство на древна Индия или определящи влиянието на пропагандата върху социалнополитическия живот на нацистка Германия.

Прав е В. Косолапов, че в историческата теория съществуват аксиологически, методологически и методически аспекти. Тя включва основни философско-исторически положения, принципите и понятията на историческата наука, теорията на използваните методи, методики и техники на конкретното изследване, както и исторически описания, абстракции, емпирични закони и исторически обяснения⁸. Според А. Уваров тя има следните елементи: исторически факти, исторически обяснения и историческа реконструкция като „теоретично възстановяване главно на същността на минали социални явления в емоционална форма“⁹. Във втория вариант, визираш „гносеологическия аспект“ на историческите теории се включват: 1) категориите на историческата теория, заимствани от философията, социологията и политологията; 2) концептуалната структура (апарат) или основните теоретични понятия, изводи, положения и идеи; 3) емпиричният материал или установените от историка факти; 4) реконструираната картина за миналото¹⁰.

За Е. Лооне главен елемент на историческата теория са историографските закон-формулировки, които се позовават на две различни обществени системи. Построяването ѝ предшества конструирането на състоящия се от абстрактни обекти модел, който също се включва в структурата на теоретичното знание, тъй като моделът обуславя ефективността на теорията. Историците използват „ква-

зимодели“, т. е. списък на обекти с допълнително посочване между кои са допустими съответните отношения. Така се създават „квизитеории“, но историкът може да създава и истински модели и теории¹¹.

Налегат се два извода: или да се обяви историята за особен вид познание, или да се признае, че създаденият върху основата на естествознанието теоретичен модел не е универсален.

2. ОНТОЛОГИЧНИТЕ СХЕМИ И ИСТОРИЧЕСКИТЕ ТЕОРИИ

Научната теория е сложен системен обект. Между нейните компоненти съществуват многобройни връзки и отношения. Разчленяването ѝ на структурни елементи е условно, защото тя не може да отрази цялата съвкупност от сложни взаимовръзки и взаимодействия между своите компоненти. Условни са и прокараните граници между тях.

Липсата на ясни онтологични схеми е сериозно препятствие пред разграничаването на теоретичните компоненти на историческото знание. Анализът на съчиненията често създава впечатление, че авторите просто описват събития, чиято последователност е еднозначно зададена от действителността. В отношението „историк – извори – историческа реалност“ първи е наблюдателят (регистракторът) на отразените в изворите минали събития.

При сравняване на съчинения от различни автори по различно време за един и същи исторически период се забелязва, че историческото знание съдържа компонент, който липсва в изворите, но влияе върху подбора, анализа, организирането и обясняването на фактите. Без да е изразен явно в текста, този компонент прониква във всички равнища на изследване и е своеобразен филтър на изворовата информация и основа за нейното подреждане и систематизиране.

Наличието на подобен компонент е отбелязано от К. Бекер и Ч. Биърд¹². Същността на тяхната аргументация е в следното: резултатите на историческото познание се влияят от различни субективни фактори. Затова то не е обективно. Обективно е само знанието при „непосредственото“ наблюдение, което е възможно при естествознанието. По-късно А. Данто подчертава, че К. Бекер и Ч. Биърд се заблуждават не толкова спрямо историята, колкото спрямо структурата на емпиричното знание¹³.

Еволюцията на обоснования от Бекер и Биърд исторически релативизъм (исторически презентизъм) засилва вниманието към извънемпиричния компонент на научното знание. Дватамата отнасят към него преди всичко ценностната система на историка, докато през 50-те години за У. Уолш и за други „перспективисти“ „гледната точка на историка“ е фундаментална система от възгледи за човешката същност, в чиято светлина историкът решава какво да приеме като факт и как да го разбира¹⁴. За релативистите извън историческия компонент на историческото познание е субективен и не верифицируем фактор, който няма нищо общо с историческата реалност.

Привържениците на обективизма виждат ролята на извънемпиричния компонент главно в неговото въздействие върху формата на изложение. Например за А. Данто спецификата на историята е при обясняване на фактите да се използват особени организиращи схеми – наративи. Те имат три части: първата описва явленията в определен отрязък от време. Втората показва какво е то в друг отрязък от време, а третата описва причината за промените на изследвания обект¹⁵.

Х. Фейн обозначава извънемпиричния компонент чрез понятието „фабула“. Чрез нея историкът обединява фактите, които иначе изглеждат слабо свързани.

Така се налагат начините и средствата за тяхното описване. Тя прави фактите интелигентни и определя кои от тях да се описват и обясняват¹⁶.

Д. Портър синтезира наративизма с аналитическия подход на Уайтхед. Той вижда основната задача на своя „процесуален подход“ в унифицирането на наративите чрез съответните теоретико-методологически принципи. За характеризиране на извънempiричния компонент използва заимствани от литературознанието 14 сюжета. Сюжетът (plot) е основният източник, който генерира различията между историческите обяснения¹⁷.

Неизбежният въпрос при признаване и на извънempiричните компоненти, и на обективността на историческите знания е: От какво се определят строежът и изборът на извънempiричния компонент? „Класическият обективист“ М. Манделбаум твърди, че структурата на последователността в историческите съчинения не зависи от историка, а от причинните връзки, които свързват самите събития и факти. С други думи, действието на извънempiричните фактори тук фактически се отрича¹⁸.

Кой „невидим“ компонент въздейства върху резултатите от историческите изследвания? Неговото съществуване може да се разбере и рационално да се обясни, ако се разгледа в рамките на историческата теория, и то като онтологична схема. Така се изяснява генезисът на извънempiричния компонент. Както във всяка друга научна теория онтологичната схема в историографията се формира не само чрез отчитането на фактографската, но и на нормативната и конструктивната ѝ основа. Така се признава възможността за създаване на теории с обща фактографска основа, които се различават по своята нормативна или конструкционна основа.

По този начин се обяснява и влиянието на извънempiричните компоненти в историческото познание. Във взаимодействие с другите компоненти на теорията онтологичната схема ѝ оказва обратно влияние. Възможно е конкретизиране на проблема за обективността на историческата наука, както и разкриване механизмите на историческото обяснение.

Онтологичната схема на историческата теория решава следните задачи: първо, отделя основните елементи на процесите и установява тяхната йерархия. Тук се отнасят личностите, социалните групи, партиите, народите, държавите. Второ, определя се източникът за развитие на изследвания комплекс, който включва дейността на отделните личности, социални групи, партии, народи и държави, саморазвитието на съответните сфери на дейност, противоречията между различните елементи на социалната система и т. н. Трето, от развитието на изследвания комплекс се отделят интервали, чрез които той се описва със стабилните си характеристики.

Елементите и връзките на онтологичната схема се различават съществено в зависимост от описвания от съответната теория пространствено-времеви интервал. Едно е, когато нейна предметна област е цялата човешка история, друго е, когато описва отделни етапи в развитието на една страна или регион. Затова теориите от висше равнище не могат да обясняват извършвани от отделни лица или групи действия. Онтологичните схеми на подобни теории не включват тези елементи. От своя страна теориите от по-низше равнище не обясняват глобални явления – например чрез дейността на отделни личности, на велики държавници и т. н.

Като установява йерархията между елементите на описвания комплекс, отделя източниците и стadiите на неговото развитие, онтологичната схема задава алгоритъма за обясняване на отделните събития, определя техния ранг и значение в състава на цялото. Тя е необходимо условие за историческата реконструкция. Въпросът е дали онтологичната схема е достатъчно разработена и приложима

система от научнообосновани твърдения или е набор от „интуитивни“ и приемани без доказателства твърдения.

Основната трудност при анализа на историческите теории е, че онтологичната им схема обикновено се изпуска. Тук действията са противоположни на приетите в естествознанието стандарти, според които съдържанието на теорията се свежда към онтологичната схема, а фактографската основа се елиминира. Това обстоятелство усложнява проверката и сравненията на историческите теории и тяхното методологическо изследване. Експлицитните онтологични схеми се срещат и в исторически съчинения, както е в увода на многотомния труд на А. Тойнби „A Study of History“.

За него основна единица на историческия процес е „цивилизацията“, която е „социален атом“, докато националната държава и другите политически общности се разбират рационално като неделима част от това цяло¹⁹. Цивилизациите взаимодействат в пространството и във времето. През XX в. те са пет: Западна, Православно-християнска, Ислямска, Индуска и Далекоизточна. Всяка е наследница на предишна цивилизация – например Западната е предшествана от Елинската и Минойската цивилизация. Те преминават редица етапи на генезис, нарастване, упадък и дезинтегриране. Нарастването се характеризира със социално единство и въвлечане в своята орбита нови територии и хора. В периодите на упадък хората се разделят на доминиращо малцинство и на вътрешен и външен пролетариат. Като загубва своята привлекателност и влияние, малцинството прибегва до насилие. Но дезинтеграцията достига степен, когато доминиращото малцинство не може да парира опитите на пролетариата за промяна. Осъществява се процес на отделяне, при който възниква новото общество.

В схемата на Тойнби пролетариатът е „социален елемент или група без „собствен дял“ в съответното общество, с изключение на факта на физическото си съществуване“²⁰. При упадъка на Елинската цивилизация външен пролетариат са варварите, а вътрешен – християните.

Когато възниква върху базата на примитивното общество, генезисът на цивилизацията не се обяснява с „отделянето“ от предишна цивилизация. Защо едни примитивни общества се превръщат в цивилизации, а други загиват? Генезисът на цивилизациите, отговаря Тойнби, е обясним, ако се разглежда като взаимодействие между позитивните и негативните фактори, като способност на обществото да „отговаря“ адекватно на съответните „призиви“. Възникването на Египетската и Шумерската цивилизация е свързано с климатичните изменения, превърнали афроазиатските ливади в степи и пустини²¹.

Някои народи отговарят на природните „призиви“ с изменение на своя начин на съществуване в обитаваната природна среда. Подобен динамичен акт е в основата на Египетската и Шумерската цивилизация. В други случаи те възникват в „отговор“ на „призивите“ на човешкото обкръжение, в резултат от насилието на доминиращото малцинство спрямо вътрешния и външния пролетариат. В зависимост от своя генезис и по-нататъшната съдба цивилизациите биват различни типове. Те се изследват чрез сравнителния метод, който съпоставя техния генезис и растеж, упадък и загиване, съпоставя универсалните държави, църкви и героични ери, описва контактите във времето и пространството²². Източник на развитие са „призивите“, които Бог, природата или хората им отправят.

Концепцията за „Призива и Отговора“, които според Тойнби са универсален източник за развитието на цивилизациите, го приближава до популярния през 30-те години на XX в. бихевиоризъм, обясняващ човешкото поведение по схемата „стимул – реакция“. Развитието на психологията показва, че подобно разбиране за човешкото поведение е опростено, поради което бихевиористката теория днес

е предимно историко-психологически феномен. Още по-малко върху нейна основа може да се създаде алгоритъм за обясняване на социалната история, за каквото претендира идеята за „Призив и Отговор“ на Тойнби.

Займстването и пренасянето на идеи от една научна област към друга не дискредитират новите теории, а е един от главните източници за прогрес на науката. Необходимо е обаче займстваните принципи да се въвеждат в новите онтологични схеми със съответните изменения и ограничения, а фактографската основа на старата и новата теория да съдържат общи елементи.

Бързото развитие на биологията и в частност на биологията на популациите оказва влияние и върху историческата наука. Пример за това е „биологическата теория за историята“ на американския зоолог Пол Колинво, който полага в основата на онтологичната си схема принципите на екологията.

В основата на всички значими исторически изменения лежи нарастването на населението, което намалява „нишите“ за мнозинството и предизвиква натиск „отдолу“ върху управляващите социални групи, пише той. Нуждата от ресурси винаги надхвърля възможностите на господстващата система. На натиска на нарастващото население управляващата класа отговаря по два начина: увеличава ресурсите, като ги предоставя на голяма част от населението, или ограничава неговите апетити чрез насилие. Първата насока включва търговията, колонизацията, войните, индустриализацията и технологиите, втората – регламентирането на социалния живот, бюрократизирането, класовата диференциация, нормирането на ресурсите, кастовото делене²³.

Според Колинво тази теория отразява по-вярно генезиса, растежа и загибането на цивилизациите от концепцията на Тойнби, която съдържа редица ценни, но мистифицирани факти. Неговото творческо (доминиращо) малцинство, вътрешният пролетариат, „спасителят“ („великият капитан“), универсалната държава, дългата есен, през която държавата функционира стабилно и всеки знае своето място – са логически резултат от „екологичната хипотеза“, показваща как хората се учат да живеят в „тесни ниши“²⁴.

Основното противоречие в обществото е обстоятелството, че човекът се научава да изменя своята ниша, да увеличава неограничено потребяването на ресурси и в същото време запазва биологическия начин на размножаване, при който всяка двойка създава поколението, което може да изхрани. Заедно с нарастващия апетит и социалната мобилност това предизвиква недостиг на ресурси, социално напрежение, войни и революции. Ядрената война повече не е средство за решаване на вътрешните проблеми, а промишлеността и технологиите не могат да осигурят безгранично нарастване на ресурсите. Изходът според Колинво е да се премине към нова „човешка“ стратегия на размножаване, която ограничава раждаемостта и повишава заетостта на жената.

В неговата онтологична схема се извършва замяна на алгоритъма за обяснение, а в качеството на източник за развитие се въвежда нов фактор. Авторът на „биологичната теория на историята“ повдига този важен проблем във време, когато нарастването на населението в редица региони на планетата значително превишава нарастването на производството. Възниква потребност от ограничаване на раждаемостта, а непрекъснатото увеличаване темповете на нарастване на населението ни заставя да осъзнаем, че съществуват граници, отвъд които качеството на живота се влошава. Броят на населението и производителността на труда не могат да нарастват безгранично. В случая Колинво изхожда от демографската ситуация, характерна за отделни региони и исторически периоди, и я екстраполира върху цялата човешка история.

Безспорно е мястото на онтологичните схеми в историческите теории. Дори простото изброяване на събития и личности не е случайно, а отразява придаденото авторово значение. Обикновено на първо място се сочат най-важните от авторовата гледна точка събития и личности. Честотният им анализ разкрива приоритетните за история елементи на историческия процес. Още по-значима е тяхната роля, когато историкът изследва причините за събитията или действията на съответните личности.

И макар че онтологичните схеми и теории обикновено не влизат в структурата на историческите текстове, те са необходимо условие за познаване на миналото. Чрез тях се разкриват основните елементи на историческия процес, тяхната йерархия и източник на развитие, определят се съдържанието и „сюжетът“ на съответното изследване. Чрез нормативния базис онтологичната схема се съгласува с други теории, а правилата за опериране я свързват с изворите. И макар че връзката между нейните елементи и елементите на историческата теория нямат еднозначен характер, което ги различава от аналогичните връзки в естественонаучните теории, това различие е по-скоро в степента, а не в принципа.

3. ИСТОРИЧЕСКИ ТЕОРИИ И ПОМОЩНИ ИСТОРИЧЕСКИ ДИСЦИПЛИНИ

Развитието на историята е свързано и с разработването на специални методи за изследване, което води до диференциране на различни раздели в изворознанието: палеография, дипломатика, текстология, хералдика, нумизматика, фалеристика и т. н. Този процес изисква анализ на понятието „извори“, принципите за тяхното класифициране и систематизиране, на предмета и метода на изворознанието.

Оправдано е отделянето на пределно общото свойство на изворите – че са носители на информация, което обуславя техните конкретни свойства. Извор е всеки обект, който съдържа информация за социалното минало. Подобно разбиране улеснява тяхната типология, основана върху свойствата на самите носители. Тук е полезен принципът за социалната памет на Я. Ребане²⁵.

Социалната памет е натрупаната в хода на историческото развитие информация, фиксирана в практическата и познавателната дейност и предавана на следващите поколения чрез социокултурни средства. Тя е основа за индивидуалното и общественото познание на всеки етап от социалното развитие. Тук социокултурните средства за нейното предаване се различават от значимата информация, т. е. от смислово-познавателното ѝ съдържание. Първата страна е основа на социалната памет, втората – нейното съдържание.

Необходимо е да се разграничават двата аспекта на понятието „информация“ – като структурна подреденост и като смисъл, значение и човешко разбиране. Носител на социалната памет е човекът, в чиято дейност се създава относително самостоятелната информация. Тук се включват феномени като: оръдия за производство и резултати от труда, цялата съвкупност от опредметена дейност, обобщена в понятието „материална култура“, езикът и неезиковите семиотични средства.

Като носители на социалната памет изворите са: първо, езикови – писмени, устни и други знакови средства, т. е. езикът като знакова система. Второ, веществени: нещата, създавани в човешката дейност – битови и производствени вещи, антропогенният ландшафт и т. н. Трето, поведенски: социалните отношения в широкия смисъл на думата, фиксирани в различните типове социално-културно поведение – особености на битовата култура, обреди, обичаи, ритуали.

Тази типология облекчава диференцирането на основните исторически науки – история, археология и етнография, чиито информационни носители са съответно езиковите, веществените и поведенските извори. Особеностите им определят различията между тези дисциплини. Информационният подход заедно с учението за историческата теория е полезен и при разбиране статуса на изворознанието и на помощните (специалните) дисциплини, които по същество са правила за опериране в структурата на теорията.

Някои автори разглеждат изворознанието като съвкупност от помощни дисциплини, които изследват и обработват изворите. Други – като помощна историческа дисциплина, разработваща методите за изследване и използване на изворите. Трети – като основна помощна дисциплина, развиваща теорията и методиката за тяхното изследване и използване. Четвърти – като самостоятелна дисциплина, която изследва писмените извори и проблемите на теоретичното изворознание. Пети – като сбор от науки или комплекс от научни дисциплини.

За В. Фарсобин основното различие в отделните разбираня е, че едни автори разделят изследването на писмените паметници според вида извори, други – по изследваните от тях проблеми. В първия случай съставните части се определят според вида извори – например дипломатиката е наука за произхода, съдържанието и формата на юридическите актове. Във втория случай дипломатиката се третира като наука за всички писмени паметници²⁶.

Разглеждането на изворознанието като правила за опериране в теорията не противоречи на неговите задачи. То обаче може да преодолее някои разногласия около неговия статут. Твърденията от типа „изворознанието разработва начините за изследване на изворите“ или „разработва начините за изследване степента на адекватност на изворите и отношението им към историческата действителност, методите за разкриване, подбиране и обработка на съдържащата се в тях информация“; или че една от целите на дипломатиката е да „получи от изворите актове фотографската основа за изследване на миналото“; или че „като другите помощни дисциплини (палеографията, хронологията, метрологията) сфрагистиката и хералдиката дават материал за оценка на писмените извори, за времето на появяване и автор“, подказват, че става дума за обща задача: увеличаване на изворовата информация. Тя се облекчава от специални правила, технически операции и т. н., чрез които се обработват информационните носители. Тези правила се групират в зависимост от спецификата на обектите носители (видовото деление на изворознанието) или от специфичните задачи, които решават при комплексното изследване на изворите (проблемно деление на изворознанието). В двата случая имаме набор от помощни дисциплини като необходим компонент на историческата теория. Чрез тях фактите се извличат от информационните носители, т. е. те се проявяват като правила за опериране.

Кои са предимствата на подобен подход към изворознанието и/или помощните дисциплини? Така се осветлява тяхното място в историческото познание и се преоценява спорната проблематика. Целесъобразно е да се анализират новите методи за изследване на информационните носители (най-вече на математическите), а не да се спори дали една или друга помощна дисциплина е „самостоятелна наука“. Статутът на изворознанието, независимо дали е отделна наука наред с другите специални дисциплини или е сбор от всички тях, е помощен по отношение на историческата наука. Както експерименталната дейност на природоизследователя е обоснована и завършена в крайния продукт – научната теория, така и дейността на извороведа, палеографа, текстолога и т. н. също има единна цел – създаване на ярна картина за миналото.

В случая не е толкова важно дали отделните помощни дисциплини се различават по вида извори или по решаваните от тях задачи. Междувпрочем двата подхода не изключват съвместното им използване, тъй като при изворовия анализ е необходимо комплексното прилагане на правилата за опериране.

Очевидно е, че изворознанието има право на съществуване като отделна научна дисциплина, тъй като изворовият анализ поставя общи за редица дисциплини или типове извори въпроси. Възникват проблеми, които не се решават в хода на конкретните изследвания и се отнасят към сферата на методологическата проблематика, например принципът за определяне и класифициране на изворите. Проблеми на изворознанието са и разкриването на изворите (евристика); анализът на формулярите (дипломатика); установяване на текстовете и историята на тяхното създаване (текстология); достоверността на информацията в писмените паметници (историческа критика); публикуване на изворите. Оказва се обаче, че не съществува „теоретично“ или „общо“ изворознание.

Не са приемливи и твърденията, че поради своето диференциране отделните помощни дисциплини са равноправни. Очертава се „схема на корелация между изворознанието и другите отрасли на историческата наука“²⁷, пише В. Фарсобин. По хоризонтално равнище са разположени три отделни блока. Първият включва отраслите, изследващи историческия процес. Вторият – отраслите на изворознанието и на другите специални дисциплини, а третият – на историографията. По вертикала посочените блокове се съединяват с други хоризонтални равнища, включващи „метатеорията на историческата наука / методологията на историята“.

Иначе историята се изследва без връзка (или „корелация“) с изворите, тъй като може да се получи съдържащата се в тях информация чрез „отраслите на изворознанието“. Но то се оказва независимо от „отраслите, изследващи историческия процес“. В случая В. Фарсобин изпуска общоизвестната истина, че изследването на изворите, на помощните дисциплини и на извороведската терминология има смисъл, ако подпомага разкриването на историческия процес.

Специализирането на историята, диференцирането на помощните дисциплини, „разделението на труда“ между специалисти историци, използването на математически методи и на компютърното моделиране са естествени процеси в съвременната наука, където важен източник за развитие е интердисциплинарността. Създава се впечатление, че едни компоненти на историческото познание са независими от другите компоненти, от цялото, а историята се представя като конгломерат от отделни дисциплини, които се различават по предмет, метод и цели. Когато разгледаме историческите знания като определена цялостна система, в която, макар и да решават специфични задачи, отделните компоненти са свързани в рамките на посочената цялост и са йерархично организирани, разбираме по-добре както специфичните задачи, така и относителната им значимост.

Схващането на изворознанието и/или специалните исторически дисциплини като правила за опериране е методологически целесъобразно, доколкото определя тяхното място в структурата на историческото знание и е насочено към основната задача – да се разработват и усъвършенстват необходимите за увеличаване на изворовата информация средства, методи и техники.

За разлика от повечето естественонаучни теории математическите методи практически не се използват в традиционната историография. Но елементите на историческите теории са логически свързани, което ги прави конструктивни. Това създава възможност да се преминава както от фактите към обобщенията, така и от обобщенията към фактите. По този начин онтологичната схема се свързва с правилата за опериране, с нормативната база и с фактографската основа. До края на XIX в. главен източник на социалното развитие според онтологичните схеми

са личностите. Историкът насочва своето внимание именно към тях и тяхното обкръжение. Алгоритъмът на обяснението е в свеждане на индивидуалните действия към мотивите на действащите лица. Тогава фактографската основа включва информация предимно за събития от политическия и духовния живот, а правилата за опериране се използват главно за нуждите на писмените извори.

Ако за африканската история се използват главно неписмени извори, а те не са като писмените, тяхната липса правите неписмените извори безполезни, пише Д. Маккол²⁸. Това е още по-валидно за дописмената история. Абсолютизирането на писмените извори изключва от предметната област на историческите теории както региони, така и епохи. На свой ред измененията в онтологичната схема и нормативната основа предизвикват преустройство на фактографската база и правилата за опериране. Зад „неутралното“ излагане на фактите, както и чрез „очевидното“ им разчленяване и обединяване се разкриват дълбинни детерминанти, които иначе остават извън видимото поле на историческия разказ. Именно онтологичните схеми и нормативните принципи генерират главните различия между съответните „интерпретации“ на социалното минало.

Некласическите логики се развиват бързо и разширяват представите за логическите връзки. Те са основа за отделяне и изследване на „историческата логика“. Тъй като историята изпитва нужда от теории, от експлициране на теоретични и методологически предпоставки на историографията, се налага идеята за различни от социологическите, собствено исторически теории.

Тази тенденция се проявява и в „новата историография“ или „клиометрия“. Според видния представител Р. У. Фогел „клиометристи“ са учените, които използват цифри, математически понятия и експлицитни модели. „Клиометристите изследват историята чрез експлицитните модели на човешкото поведение – пише той. – Те са убедени, че трябва да използват поведенчески модели, тъй като всички опити да се обясни историческото поведение чрез съотнасяне на елементарните исторически факти, независимо дали са „история на идеите“, „историческо въображение“ или „моделиране на поведението“, се нуждаят от някакви модели. Проблемът е дали тези модели са имплицитни, неясни, непълни и вътрешно противоречиви, което според клиометриците е нещо обикновено за традиционните исторически изследвания, или са експлицитни, с ясно изразени предпоставки и формулирани по удобен за строга емпирична проверка начин.“²⁹

Различията между традиционната и „научната“ историография се проявяват и в отношението към използваните извори. Първата изследва главно индивидуалностите, отделните институти, идеи и уникални събития чрез писмените извори. Втората е съсредоточена върху група индивиди, типове институти и повтарящи се събития и прилага предимно количествени свидетелства³⁰. Количествените методи, математическото моделиране, имитационните модели и т. нар. „контрафактическо моделиране“ се използват широко в съвременната историческа наука. Типичен пример са произведенията на Р. У. Фогел „Железниците и американската икономическа история. Есета върху икономическата история“ и „Време върху кръста“³¹. Тук мястото на конструктивната основа на теориите, особено когато за обосноваване на техните изводи се използва математически апарат, нараства.

Колкото по-голяма е ролята на конструктивната основа в историческата теория, толкова по-внимателно трябва да се използва математическият апарат. В своята „Нова градска история“ Е. Лампард специално подчертава, че повечето събития и ситуации не се повтарят и в редица случаи се характеризират като уникални, тъй като разкриват основанията, благодарение на които са носители на общи признаци. Количественият исторически анализ може да се окаже обаче средство и за грешни изводи³².

В действителност логиката и математиката създават възможност от няколко предпоставки да се отиде към други, т. е. да се развият редица възможни изводи върху основата на първоначалните данни. Но те не са гаранция за тяхната истинност. Защото са абстрактни знакови системи, които нямат непосредствено отношение към реалността. Едни знаци се преобразуват в други по предварително зададени алгоритми. Резултатите от подобни операции имат място в структурата на научните теории, където изчисленията се оформят като конструкционна основа. Те са свързани както с фактографската основа, а чрез нея и с правилата, така и с онтологичната схема и с нормативната база.

С други думи, данните за количествените характеристики на обектите зависят и от използвания математически апарат. Еднакви изходни параметри се преобразуват с помощта на различни изчисления. Резултатите зависят и от два „странични“ фактора: първо, по какъв начин са получени изходните характеристики и, второ, какви количествени характеристики са подбрани като съществени. В първия случай „качеството“ на резултатите зависи от правилата за опериране при получаване на изходните данни. Голямо значение имат точността на измерването, техниката на експеримента, методиката за обработка на информационните носители. Значима е и ролята на правилата за установяване достоверността на информацията, за разкриване на „скритата“ информация и т. н., т. е. специалните исторически дисциплини, които обуславят ефективността на математическите методи в историографията.

Един от пътищата за използване на математическия апарат в конструктивната част на историческата теория са правилата за опериране, които дават възможност от изворите да се извлича информация за съответните обекти. Развитието на конструктивната основа на теорията пък е свързано с развитието на фактографската ѝ основа и с правилата за опериране. То се осъществява във взаимовръзка с нейната онтологична схема, която определя кои характеристики са съществени за изследваните събития и са основание за тяхното класифициране.

Следователно при прилагане на количествените методи в историята не е достатъчно чрез съответните правила за опериране да се разкрият необходимите количествени характеристики, а и да се определя кои характеристики да се разкриват. Изследователят взема решения и въз основа на заимствани от други науки „извън-емпирични“ данни, така че компонентите на теориите се свързват чрез конструктивната си основа. Историческата наука изисква да се използват не само логически операции, но и математически изчисления, което повишава ролята на конструктивната основа. Без развитието и реконструирането на другите компоненти на теориите, използването на математическите методи в историята е непродуктивно, а понякога крие опасности от грешни изводи.

4. ФАКТИТЕ В СТРУКТУРАТА НА ИСТОРИЧЕСКИТЕ ТЕОРИИ

Във всяка научна теория съществуват неанализируеми предпоставки без доказателства, каквито са аксиомите, принципите и самоочевидните истини. Те изпълняват важна роля при съставянето на тяхната онтологична схема. Нормативната база на историческите теории пък се формира главно от положения на общата социология и на други социални и естествени науки. Измененията в тези науки изменят базиса на историческото познание, което предизвиква необходимостта от преразглеждане на неговите теории.

То отчита и тезата, че някогашното човечество се различава съществено от съвременното, тъй като в различните периоди действат специфични фактори и

обстоятелства. Подобна теза предполага, макар и неявно, че в човешката история функционират и универсални принципи и фактори, които формират основния слой в тази нормативна база. Различните принципи предизвикват сериозни различия в историческите теории, а преминаването към нова нормативна база обуславя съответните научни революции.

Полezni ли са социологическите закони при обясняване на историческите събития? Приложими ли са те в структурата на историческите интерпретации? Може ли с тяхна помощ да се изяснява създаването на инквизицията в Испания, социално-политическите фактори за появата на фашизма в Италия и Германия, а не във Франция или Англия? На подобни въпроси отговарят историците, които се интересуват от исторически-конкретното и предлагат адекватни описания и исторически теории.

Някои от затрудненията пред обясняващите модели в структурата на историческото познание се разкриват в „обясняващата схема на Попър – Хемпел“. Те препоръчват събитията да се интерпретират чрез неисторически закони. Историческата реалност е различна от „реалността“ в лабораторни условия, а за нейното разбиране и обясняване не е достатъчно познаването на общите социални закони. Историкът не е доволен и от използването на тривиални положения и истини от сферата на здравия смисъл, които са приложими към всяка ситуация.

Изследванията се нуждаят от известна абстрактност, т. е. от някакви теории. Различно е равнището на абстрактност на общата или емпиричната социология от това на историческата наука, която оперира с локализирани в пространството и времето обекти. Разбира се, обектите на историята и на социологията са взаимно свързани. Поради това социологическите схеми влияят върху резултатите от историческото познание. Чрез конкретния материал се проверява истинността на фундаменталните социални теории, формиращи гледната точка на историка. Тук няма ли явно противоречие? От една страна, общата социология има свой предмет, категории, закони, които не се отнасят непосредствено към предмета, категориите и законите на историческата наука и не се потвърждават или опровергават от резултатите на отделните изследвания. От друга страна, между едните и другите съществува взаимозависимост, а историята може да верифицира или да фалшифицира социалните теории.

Посоченото противоречие се решава рационално чрез разбиране отношението между историята и социологията като взаимодействие между теории на две различни по абстрактност равнища, отразяващи отделни равнища от миналото. Социологията разкрива неговата същност на по-високо равнище, а основните ѝ положения влизат в нормативната база на историческите теории. Но тя не изчерпва тяхното съдържание. Съществуват различни теории, които описват един и същи фрагмент от миналото. Едни са „по-добри“, други – „по-лоши“. Тъй като адекватната нормативна база е необходимо условие за построяване на теорията, но не я заменя, обръщането към общата социология само по себе си не гарантира високото ѝ качество. За всеки отделен случай научното равнище на съответната теория зависи както от способността ѝ да използва общосоциологическите положения, така и от други нейни компоненти: правилата за опериране, фактографския материал и т. н. Общата социология и историята изследват нееднакви в някои отношения обекти и използват различни закони, но отразяват в своите теории една и съща реалност.

Въпросът за теоретичния характер на социологическото познание не предизвиква спорове. Но историческото познание обикновено се схваща като емпирично и описателно. Тук влияе и традицията то да се разглежда като пасивно възпроизвеждане на изворовите данни, като „история, правена с помощта на ножица и ле-

пило“. Редица автори сочат, че изворовата информация не дава готови отговори на поставените от съвременното човечество въпроси. Подобна историография не задоволява потребителя, който се интересува и от по-дълбоките причини за събитията. Това изисква редица специфични методи за придобиване и използване на изворова информация и най-вече формиране на „извънизворова“ конструкция, която съдържа елементи и на теоретичното знание.

Историческата реконструкция не е възпроизвеждане на изворовото съдържание, а и опит да се разкрие същността и съдържанието на изследваните обекти. Тя се нуждае и от историкотеоретични знания. Не само от „извънизворови“ знания, а и от теоретично възпроизвеждане на миналото като възможна форма за обективност на познанието. За вярното реконструиране на миналото не е достатъчно да умеем да четем и да разбираме текстовете, да определяме тяхната истинност, време и място на изготвяне. Необходими са теоретични знания и онтологична схема. Така се изгражда мрежа от универсални положения, които се добиват по индуктивен път от достъпните изворови данни.

Стана дума, че положенията на нормативната основа не влизат непосредствено в структурата на онтологичната схема и не са основание за обясняване на съответните събития, тъй като не се отнасят към конкретните обекти. Тяхната роля е натрупаните знания да се представят в обобщена форма. Нормативната база на историческите теории определя и насоката за обясняване на връзките между събитията. Тя преодолява недостигащата информация за формулиране на законоположения, предсказва общите контури на тяхната онтологична схема, т. е. изпълнява евристични задачи, но не заменя историческата теория.

Да установи действителния ход на събитията, реалното отношение на силите в съответните конфликти, техните причини и следствия, ролята на конкретните личности, връзката между явленията, да обясни генезиса на събитието в конкретното време и място, са основните задължения на историята. Макар че проверява широкомасщабните социологически теории, тя не е приложна социология. Ако социологическата теория противоречи на историческите факти, ако построените върху тяхна основа исторически теории се опровергават от изследванията, възникват съмнения и във валидността на базисната социална теория.

Историческите теории са със средно ниво на абстрактност и свързват абстрактни положения на общата социология с историческата реалност. Тази връзка е твърде сложна: социологията образува нормативната основа на историческите теории и въздейства върху тяхното формиране. Историята пък е един от информационните източници за формиране на социалните теории и средство за тяхната проверка. Различията между равнищата и типовете абстрактност определят начина им на връзка: положенията от по-абстрактните теории влизат в структурата на по-конкретните теории като елементи от нормативния базис.

Наред с общата социология в структурата на нормативната основа на историята влизат и положения от естествознанието, тъй като имат отношение към природните аспекти на историческата реалност. С други думи, създаването за обясняване на миналото теории не трябва да противоречат на данните на съвременната наука за изменението на природната среда и биологията на човека. Щом е установено, че биологическият строеж на човека през последните 40–50 хиляди години не се изменя, безполезна са опитите разцветът на древногръцката култура да се обяснява чрез вродените качества на древните гърци, чрез тяхната генетична специфика.

Естественонаучните данни влияят върху онтологичната схема на историческите теории позитивно, тъй като облекчават аналозите при недостатъчна информация, запълват празнини във фактографската основа. Например съвпадението на

селищата на древните хора, урановите залежи и зоните на тектоничната активност в африканския континент в съчетание с биологическите знания за мутагенното действие на радиацията дава основание за извода, че „отделянето на човека от животинския свят се влияе от сложни и разнородни природни фактори, включително и от повишаване равнището на йонизиращата радиация в областите на прародината на човечеството, геомагнитните инверсии и т. н.“.

Повишеното съдържание на олово в скелета на жителите в Херкуланум, загинали през 79 г. при изригването на Везувий, потвърждава хипотезата за масовото оловно отравяне на древните римляни от вино, смесено с изготвяни в оловни съдове сиропи. Тези жертви са най-вече сред висшите съсловия. Чрез знанията, които дава съвременната наука за симптомите и последиците от оловното отравяне, тези данни подпомагат обяснението и на постъпките на някои римски императори от Клавдиевата династия, известни с особената си жестокост и разпуснатост.

Измененията в нормативната основа предизвикват изменения и в съответните теории. Какво е нейното съдържание? Дали положенията, заети от другите научни теории и от сферата на т. нар. здрав смисъл имат отношения към нейната научност? Дали от нея зависи кои исторически факти влизат в структурата на теориите и се обясняват с нейна помощ?

Чрез съответните правила за опериране фактографската база безспорно формира изворовата информация. Важна нейна особеност е „изворовият“ произход и относително независимото от теориите съществуване и възможност за проверка. Затова въпросът за историческите факти, за тяхната същност, специфика, функции и класификация предизвиква силен интерес. Съгласен съм, че историческите факти са съставна част от теорията (става дума за фактите знания, а не за фактите събития), но не трябва да забравяме за сложната им същност и съдържание³³.

Различни, често противоположни теории, включват едни и същи исторически факти. Когато изследва историята на XX в., историкът не може да елиминира факти като Първата световна война, рухването на европейските империи, Октомврийската революция в Русия, идването на власт на фашистите в Италия и на нацистите в Германия. Историкът на древния Рим не може да елиминира факти като диктатурата на Сула и въстанието на Спартак, първия триумвират и диктатурата на Цезар, принципата на Октавиан и провъзгласяването му за Август. С други думи, историческите факти притежават инвариантно съдържание, независимо дали са или не са в структурата на съответната теория.

Теориите се различават както по включените в тях факти, така и по начин на организиране. Времевата последователност на събитията не изразява техните същностни връзки, а излагането на фактите в хронологичен ред не разкрива само по себе си същността на изследваните процеси. Затова фактите налагат собствени изисквания към своето подреждане. Тук се използва и онтологичната схема, чрез която те се ранжират според своята същественост, типа „историческа същност“ и мястото в причинната верига в отделните равнища на изследваните събития.

Приемането на подобна схема обаче води и до ситуация, когато съществениите от позицията на дадена теория факти се включват в нейното съдържание, а несъществениите – не. Съществениите факти се излагат и детайлизират подробно. Техните връзки се изследват по-задълбочено, а несъществениите в най-добрия случай се споменават и представят като „нетипични“. Теорията като че ли установява мащаба за разглеждане на съответния тип факти, определя кои от тях да се разглеждат и кои – не. Затова наред с общата (инвариантната) част във фактографската основа на теорията се включват и специфични факти, характерни за дадената (или група) теория.

Големи са различията в организирането на фактите и на тяхната взаимовръзка при алтернативните теории. Те се включват в тяхната структура, получават теоретичен статут, когато са свързани с други факти, когато едни събития се разглеждат като условия или причини, а други като следствия или резултати. Фактите са като своеобразен речник, чрез който се създава свързано и смислено описание на миналото или на съответната историческа теория. Какви „думи“ ще бъдат използвани, какъв допълнителен смисъл получават те в цялостния контекст, зависи не само от описваната реалност и от „речника“, а и от „сюжета“, „гледната точка“ или „идеите“, накратко – от всички компоненти на теорията (и главно от онтологичната схема), които участват при събирането, подборането и систематизирането на фактите.

На свой ред съвкупността от фактите обуславя формирането на теорията, коригира отделни положения в онтологичната ѝ схема, определя спектъра от възможните аналогии и корелации. Пренебрежението към някои факти, тяхното игнориране, премълчаване или съзнателно извращаване е пример за слабостта на теорията, за дефекти в нейната онтологична схема или нормативен базис. В подобни случаи фактите се оказват „по-високо“ от теорията, запазват своето значение, преминават от една историческа теория в друга или съществуват самостоятелно и независимо от тях.

Тук се изправяме пред интересно противоречие: историческите факти и влизат, и не влизат в структурата на историческите теории, образуват фактографската им основа и същевременно са самостоятелни. От правилното решаване на това противоречие зависи прогреса и на историческата наука.

Преувеличаването на зависимостта на фактите от теорията е в основата на историческия релятивизъм, който утвърждава невъзможността от обективно знание за миналото. Според Ч. Бирд всяко историческо повествование е подборане и организиране на фактите или фиксиране на фрагменти от миналата действителност. Твърде много понякога са известните факти, но те не се подбират и не се включват сами в някаква схема. Тази процедура се контролира от система еталони, а нейният избор в крайна сметка е произволен³⁴. С други думи, фактите се схващат като зависещи от теорията, а теорията като независима от фактите.

Преувеличаването самостоятелността на фактите довежда опонентите на историческия релятивизъм до противоположния извод. Според М. Манделбаум структурата и последователността на историческите съчинения не зависят от активността на историците, а от фактите, които имат собствен ред и организираност. Отношението на едно към друго изказване зависи от причинните фактори, които свързват събитията, а причинните връзки се откриват в същността на самите събития³⁵. С други думи, историкът е длъжен да установява фактите, чиято връзка е еднозначно обусловена от самата историческа реалност, т. е. последователността им не зависи от теоретичните предпоставки.

Но нали фактите са получени и чрез правилата за опериране с носителите на изворова информация? Информацията като структурна подреденост, като „мигрираща структура“, се различава от информацията като смисъл и значение, като човешко разбиране. Първата се преобразува във втора чрез някакъв тезаурус (система от знания за определена предметна област, набор от знаци и т. н.). Следователно тя е резултат от взаимодействието на две системи – „изпращач“ и „получател“ на съответното съобщение.

Приетата информация зависи и от структурата на съобщението, и от самия получател, както и от проявяващия се като еталон тезаурус, с който получените сигнали се сравняват. Едно и също съобщение или структурна информация предлага различни сведения на получатели с различни тезауруси, тъй като „семантически значима е

преминаващата през линията за предаване информация плюс филтъра, а не информацията, която просто е преминала през линията на предаването³⁶. В зависимост от „филтъра“ се изменя нейният обем и значение.

Тези съображения имат пряко отношение към историческото познание. Изворите са обекти носители на информация, докато фактите са резултат от взаимодействието на структурната информация с тезауруса на получателя. С други думи, всеки факт е резултат от синтеза на структурната информация от изворите с определена „система от знания за универсума“, придобити чрез нейното установяване. Следователно фактът включва както знания от извора, така и „извънизворови“ знания.

Още отделният факт фиксира противоречието между инвариантната структурна информация и променливите в тезауруса, чрез чието взаимодействие той се формира. Изворите, които съдържат информация за събитията, не се изменят; изменя се тезаурусът или обемът на знанията от предметната област, също и знаковата система, чрез която тя се предава. Дори когато се преразглеждат, фактите запазват известен обем инвариантна информация.

Колкото по-развит е тезаурусът, чрез който се формират фактите, т. е. колкото по-голяма е ролята на променливия фактор, толкова повече структурна информация се извлича от изворите и по-инвариантни са получените факти. Нарастването на теоретичните предпоставки в историческото познание не го релативизират, а повишават обективността и на фактите, и на теорията. Фактът е логически извод от някакви предпоставки по схемата „модус поненс“, т. е. неговата обективност и инвариантност зависят не само от инвариантната структурна изворова информация, а и от инвариантността на предпоставките. Колкото по-дълбоко прониква изследователят в структурата на обекта-носител на информацията, толкова повече предпоставки му се налага да използва.

„Непосредствената“ структурна информация се различава от формираното след нейното „преработване“ фактическо знание. Фактът за смъртта на Наполеон на 5 май 1821 г. на о. Св. Елена предполага, първо, че потвърждаващите това извори не са фалшифицирани. Второ, че структурната информация е преработена чрез адекватни правила за опериране. Трето, че използваната система за датиране не е променена. Тези изисквания изглеждат изкуствени, но са необходими. Истинността на твърдението „Наполеон умря на 5 май 1821 г. на о. Св. Елена, отровен с бавнодействаща отрова“ зависи не само от истинността на посоченото положение, а и от други фактори. Да посочим проверката чрез радиоактивационния анализ. Дали тя е коректна? Дали е изследван скелетът на Наполеон. Следователно фактите зависят и от изворите, и от използваните концептуални мрежи. Изискванията да се опираме върху достоверни извори и да прилагаме адекватни правила за опериране са универсални и задължителни. Други са незадължителни.

Изградените върху универсални предпоставки факти обикновено са независими от всяка теория, инвариантни са, тъй като предпоставките и фактите се запазват при прехода от една теория към друга. Преминването на Цезар през Рубикон, поражението на Германия в Първата световна война, убийството на президента Дж. Кенеди и множество други събития са пример за независими от съответната теория факти.

По-тясно свързани с теорията са изградените върху специални предпоставки факти. Например изводите чрез статистическите методи на количествената историография зависят както от репрезентативността на извадката, така и от подбраните характеристики. Затова не е случайно, че в подобни изследвания теоретичес-

ките и методическите предпоставки, както и самият механизъм за обработване на данните, заемат значително място при излагане на резултатите.

Теоретическата „натовареност“ на някои факти предполага не само съпоставяне на изследваните данни с „нормалното“ протичане на съответните процеси, но е и обобщен резултат от редица косвени показатели. Във фактографската основа на знанието се различават както несвързани непосредствено с теорията изходни инвариантни факти, така и вторични факти, чиято истинност е обусловена от теоретичното знание. Структурата на фактите е резултат от взаимодействието между структурната информация на изворите с тезауруса на изследователя. В първия случай се използват универсалните предпоставки, а във втория се привличат и специални теоретични положения. Посоченото делене е достатъчно условно: между изходните и вторичните факти няма рязка граница и резки качествени различия по степен на обективност; те могат да преминават един в друг. Тогава получените чрез специални предпоставки факти, т. е. чрез съответните методи и теории, са общопризнати и се използват в други теории.

Противоречията, които са резултат от взаимодействието на инвариантната структура на информацията с променливия тезаурус, се проявяват в теориите чрез диференцирането на фактографската основа на изходни, инвариантни и зависими (вторични) факти. Първите се приемат за истинни и независими от теорията, вторите са истинни само при истинност на теоретичните им предпоставки.

Въпросът, дали фактите влизат в структурата на теорията, дали са самостоятелни или само образуват фактографската ѝ основа, се решава конкретно. Най-общо може да се каже, че всеки факт предполага използване на определени теоретични предпоставки и теории. В тяхната фактографска основа съществуват инвариантни и независими от теорията факти, които имат значение в структурата и на други теории.

Макар че всяка историческа теория по принцип има собствена фактографска основа, в нея има и общи за много теории елементи, които осигуряват фактическата им съпоставимост. Смяната на концепцията, изразяваща прогреса на историческото познание, не е съпроводена със смяна на фактическия фундамент, а с неговото обогатяване и развитие. Даже ако се извърши установяване на едни и се отхвърлят някои nedоcтoвepни факти, остава „фактически минимум“, който олицетворява приемствеността в развитието на историческото познание.

Фактографската база безспорно е компонент от теорията, но отделните факти като единици информация имат значение и извън съответната теория. Има предпоставки, от които фактите могат да се абстрахират. Правилата за опериране, конструктивната основа и онтологичната схема оказват влияние върху получените факти. Но и самите факти въздействат върху тяхното формиране. Фактографската база и другите компоненти на теорията са взаимносвързани. Без факти няма историческа теория, но и фактите се опират върху теорията. Нещо повече, връзката между отделните факти се установява и осъществява именно чрез теорията.

Особеното място на фактографската база в структурата на историческата теория се определя от сложната същност на факта като резултат от взаимодействието на теоретичните предпоставки със структурната изворова информация. Този момент се възпроизвежда и на други равнища на историческото познание, очертава се като противоречие между сетивното и рационалното, единичното и общото, емпиричното и теоретичното в историческите факти.

5. ОСОБЕНОСТИ НА ИСТОРИЧЕСКИТЕ ТЕОРИИ

Единството между историята на обществото и историята на природата не оправдава тяхното отъждествяване. Между тях съществуват различия, обусловени от несъвпадението в предметната им област и в използваните методи. Наред с проблема за единството на научнопознавателния процес възниква и проблемът за неговата специфика. Този въпрос застава, когато се визират различията между отделните дисциплини. Проблемът за спецификата на съответната област от научното познание е правомерен, когато интересът е насочен към общите му характеристики.

Трудностите при постулиране принципната специфика на историческото познание са резултат най-вече от недостатъчно ясното разбиране на посочените взаимовръзки. В. Винделбанд и Х. Рикерт виждат спецификата в това, че историкът използва особен метод на познание – индивидуализиращия, или методът за „отнасяне към ценностите“. Природоизследователят пък използва генерализиращия метод. „Има науки – пише Рикерт, – чиято цел не е да установяват природните закони и образуването на общи понятия; това са историческите науки в широкия смисъл на думата. Те осветляват действителност, която не е обща, а индивидуална, от гледна точка на нейната индивидуалност; тук естественонаучното познание е безсилно, тъй като изключва индивидуалното като несъществуващо.“³⁷

В тяхната концепция е неясно основанието за отнасяне и на историята, и на естествознанието към науката, защото става дума за различни форми на познанието. Едно е безразличният към ценностите природен свят и познаването на неговите общи закони, друго – светът на културата или на ценностите и тяхното познаване чрез индивидуализиращия метод. Противопоставянето на природата и културата, на индивидуалното и общото, на историята и естествознанието води обаче до превръщане на историческото познание в особена, принципно различна от естествознанието форма на познание и следователно към изключването ѝ от науките.

Представителите на „историческия конструктивизъм“, сред които личат имената на Б. Кроче, Р. Дж. Колингууд и Л. Голдщайн, също признават спецификата на историята. Според Дж. Майланд основна предпоставка на всяка конструктивистка теория на историята е: твърдението, че историците не търсят и разкриват факти от някакво независимо „дарство на миналите събития“. Твърдението, че историята въпреки посочената особеност е важно и значимо занятие, тъй като оперира по определен начин с реално съществуващи неща. Това са „документите“, включително и артефактите, спомените, хрониките и т. н.

Следователно историкът не разкрива факти, а сам създава миналото или отделни негови части. Той се опитва да описва непротиворечиво фиксирани в съответните документи обекти. Като описва и обяснява тяхното съществуване и същност, историкът облекчава непротиворечивото изобразяване на миналия свят³⁸. Естественонаучните методи не са годни за подобна дейност. Миналото се познава с помощта на собствени и различни от естественонаучните принципи и методи, тъй като познанието на историка всъщност е самопознание на духа.

Така че в основите на конструктивизма лежи дуалистичното противопоставяне „духовното“ на „телесното“. Очевидна е тук връзката между християнска традиция и Платоновата идея за двата свята. „Процесите и събитията в природния свят са съвършено различни по своята същност от процеса на мисленето и мислите, образуващи света на историята“³⁹, пише Р. Дж. Колингууд. Конструктивистите провъзгласяват и принципа за единството на науката и историята, обусловен от сходството между логическите структури на историческите и естественонауч-

ните знания като изводно и организирано знание. Но строгото придържане към изходната дуалистична предпоставка ги довежда до отричане на това единство и до разбиране на историята като особен вид познание, чието съдържание се формира чрез възпроизвеждане мислите на историческите дейатели⁴⁰.

И според Л. Голдщайн миналото се създава в процеса на историческото изследване. Ние го знаем само по предоставените ни от историка знания. При това не съществуват сигурни средства за проверка на използваните сведения. Единствената възможност за потвърждаване на историческите описания и определянето на тяхната адекватност е в отнасянето на тези сведения към съответните познавателни процедури.

След анализ на историческото конструиране Голдщайн достига до извода, че полученото знание не е „изводно“, че връзката между свидетелствата и фактите няма дедуктивен характер и че фактите не „се откриват“ в процеса на изворовата критика. Кое определя съответното повествование като краен продукт на историческото изследване? Голдщайн апелира към обогатения от социологическите и психологическите знания здрав смисъл, т. е. лишава историческото знание от характеристиката обективност. Оказва се, че неговото правдоподобие и приемливост зависят от субективния фактор⁴¹.

Тази позиция се коригира от М. Мърфи, който обединява конструктивизма с „реализма“. Нито инструменталистката концепция, отхвърляща онтологичната значимост на конструктите, нито реалистичната гледна точка могат да се докажат. Техният избор е произволен. Независимо от това, пише Мърфи, приемам гледната точка на реализма, която ми се струва по-естествена. Да се каже, че Джордж Вашингтон е съществувал реално, означава нашата „теория за Вашингтон, която в дадения момент се разглежда като съвкупност от нашите твърдения за него, е потвърдена от достъпните свидетелства. В този смисъл историческото знание е теоретична конструкция за обясняване на съответните свидетелства. Тъй като не можем да наблюдаваме миналите обекти, както е в случая с Вашингтон, ги интерпретираме като теоретични конструкти.“⁴²

Ясно е, че отнасянето на историческото знание към теорията се основава върху позитивистското противопоставяне на теоретичното и наблюдаемото. Като приема конструктивистката теза, че теориите обясняват съществуването на изворите, а не разкриват същността на историческата реалност, Мърфи всъщност отрича най-важната функция за теоретичното знание – да обяснява същността на изследваната реалност. Затова неговите твърдения за общата природа на историческите и научните теории са в противоречие с други негови положения и твърдения⁴³.

Като цяло конструктивизмът е реакция срещу неприложимостта на позитивистските представи при изследване на миналото. Поради това той се разглежда като вариант на историческия релативизъм, според който миналото не се познава чрез научни методи.

В какво е спецификата на теориите като форма на историческото познание? Налагат се различията в изложението на получените резултати: естественонаучните теории се излагат като съвкупност от общи закони, изразени главно чрез системи от уравнения, а историческите – като верига от хронологично последователни факти. В първия случай се използва специализираният, във втория – естественият език. Естественонаучните теории се формулират чрез йерархически и логически свързани твърдения, като „изводно“ знание, а историческите – като описание на съответните събития „без предпоставки“. Подобни очевидни различия при фиксирането на техните познавателни резултати предизвикват редица трудности при анализа на тяхното единство.

Спецификата на историческите теории е и в това, че за разлика от естественонаучните теории техните скрити и открити страни са в обратно отношение. Ако във вторите скритата част по принцип съвпада с базисните им равнища, в историческите теории скритата част съответства на производното им равнище, а явната съвпада с базисните равнища – най-вече с фактографската основа. С други думи, естественонаучните теории обикновено се формулират като изложение на онтологичните схеми с елементи от правилата за опериране, докато в историческите теории се излага фактографската основа с елементи на нормативния базис. Проверката на онтологичните схеми изисква използване на други компоненти на теорията. Това е необходимо и за проверка на фактографската основа, т. е. и в двата случая имаме работа с еднаквата структура на теорията, но гледана от различни страни.

Ако се ограничим само с видимите компоненти на теорията, ще достигнем до извода за несъвместимостта на историческите и естественонаучните познавателни форми, както е при релятивистите. Става дума обаче за специфични начини за прилагане на познавателна форма като научната теория. В едни случаи познавателният процес е ориентиран към откриване на законите, а в други – към установяване на мрежа от факти. Решаването и на двете задачи предполага участие на всички други компоненти на теорията.

Дали основната задача на науката – постигане на обективни знания за обектите, се решава чрез създаване на най-адекватната теоретична форма за организиране на истинните знания? В зависимост от обекта, целите и методите резултатите имат нужда от специфично изразяване, а теориите се формулират в специализирани форми. Едни от тях са историческите теории, ориентирани предимно към фактографската основа.

Особеното място на фактите в историческото познание се отбелязва от множество изследователи. Прав е А. Гулига, че „историческият факт не е само материал за обобщаване, не е илюстрация на обществените закони, които могат да се изпуснат или заменят с други. Обобщението не сменя факта. В този смисъл историческите факти са самостоятелни.“⁴⁴ „Установяването и обработването на историческия фактически материал е процедура, която има редица особености – пише Н. Стефанов. – Фактите не са само основа и изходен материал за обобщения, а и предмет на изложение. Те фигурират не само в процеса на изследване, а и в изложението, което не е типично за абстрактно-теоретичното изложение. Без познаване на фактите историкът не може да разкрие и да покаже конкретно-хронологическия ход на историческия процес. В същото време фактите не са илюстрации, а съдържание на знанието, разкриващо конкретната история на обекта.“⁴⁵

Тук е фиксирана основна особеност на историческото познание: че крайният продукт е верига от факти, а не система от закони. С други думи, теорията е открита за наблюдателя откъм фактографската си основа и в този смисъл е различна от естественонаучните теории. Тази особеност в нейната форма не е недостатък на историята, а е следствие от особеностите на обекта и от познавателните цели. Естествоизследователят строи своите теории за отделни свойства на обекта и се абстрахира от други негови качества и отношения като например времевите му параметри. Историкът изобразява своя обект като изменяща се във времето богата вътрешнодиференцирана цялостност или най-малкото като неин елемент.

Подобна задача не се решава само с помощта на законите. Има нужда от абстракции, които обаче деформират картината за миналото. Предимствата на естественонаучните теории са наистина големи. Всеки закон е непълен и приблизителен, а описването на реалността чрез система от закони отразява същността, но заедно с това опростява и огрубява действителността.

Когато се стреми да обхване изцяло бързо изменящата се реалност, историческото изследване налага особен стил на изложение, тъй като същността на обекта се разкрива чрез последователността на неговите състояния в определено време. Историческата теория определя основните етапи в развитието на обекта, разкрива неговия източник, систематизира инвариантните му структури. Тези задачи се изпълняват от онтологичната схема. Миналото обаче е по-богато от всяка схема. Тук действат не само структури, а и герои, фанатици, престъпници, гении, нации, армии. Онтологичната схема едва ли може да отрази изцяло подобно многообразие. Друг е въпросът, че тя не е крайна цел на историческите теории. Чрез тях обектът се реконструира на равнището на конкретните форми, които нейните положения заемат в съответния пространство-времеви интервал, представя се чрез последователни състояния и събития.

Подобно описание предлага максимална информация за обекта, отразява по-пълно реалния ход на неговото развитие, тъй като включва не само същността, а и явлението, не само необходимото, а и случайното. Явни са предимствата пред естествонаучните описания. С изменение на нормативния базис и на онтологичната схема се изменя и разбирането за същественото. Кое в една теория е случайно, в друга теория може да е съществено и необходимо.

Като съхраняват максимум информация и описват обекта чрез фактографския базис, историческите теории играят важна роля в самопознанието на човечеството. Те акумулират информация не само за развитието на историческата наука, а и за социалните, психологическите и икономическите теории, които нямат собствени правила за опериране с достъпните исторически извори.

Между историческата наука и другите отрасли на научното знание съществува взаимодействие: тя използва постиженията на съвременното естествознание и обществознание, а нейна информация преминава във фактографския базис на други научни теории. Напразно познаването на миналото е необходимо условие за успешното развитие на обществознанието.

Специфичната форма на историческата теория е обусловена не само от спецификата на обекта на историята, а и от потребността за по-пълно отразяване на историческата реалност, за запазване на максимум информация за миналото. В този аспект историята се проявява като специализирана форма за акумулиране на социалната памет. Разнообразните ѝ форми фиксират повече информация от другите познавателни средства

* * *

Като отразява своя обект чрез описание на последователните му състояния, историческата теория разкрива опосредствано и неговата същност. И същността, и еволюцията се разкриват чрез явленията, а необходимостта – чрез редица случайности. В основата на изложението лежи онтологичната схема, която определя кои времеви моменти са съществени в развитието на обекта, кои факти заслужават споменаване и анализ, кои структурни изменения са основни и кои производни.

Функцията да отразява същността на изследвания обект, присъща на всички научни теории, в историята се реализира главно чрез селекцията, която осигурява подбора на имащите отношение към същността на миналото факти. Има се предвид включването им във фактографската основа. От големия, понякога безкраен обем изворова информация историкът извлича и преработва известна част. Преработената структурна информация зависи от използваните компоненти на теорията и най-вече – от правилата за опериране. Въздействието на теорията върху резултатите от историческото познание започва на равнището на информационните процеси и определя обема информация. От нея се извличат частите, които

имат отношение към същността на изследвания обект и към критичните периоди в неговото развитие. Така се формира фактографската основа на теорията, която се подбира в съответствие с формиращата се онтологична схема. Тук голямо място заема нормативната база. Следователно фактите са резултат от двоен подбор: от взаимодействието между компонентите на теорията и структурната изворова информация.

Селективната функция на теориите се проявява във вътрешното организиране, диференциране и групиране на избраните факти. Процесът на тяхното формиране завършва със създаването на текст, отразяващ стadiите в развитието на обекта в свойствена за историята форма, т. е. като последователен разказ за фактите. Важна роля тук играят получените в хода на изследването теоретически положения, които формират онтологичната схема.

Когато определя последователността на фактите, историкът е длъжен да ги подбира така, че тяхната връзка да съответства на протичащите процеси. Тъй като историческата реконструкция се изгражда като описание на тяхното състояние, при което следващото състояние зависи от предшестващото, фактите трябва да са сходни по значимост. Историкът ги групира по равнището им на значимост и установява връзките между отделните равнища. При явление като Първата световна война той е длъжен да включва факти от количествените и качествените изменения в предвоенния период, защото са фактори и предпоставки за следващите събития. Техният избор се определя от теоретическите компоненти, тъй като външната последователност на събитията с политически характер се представя като верига от случайности, в която действията на отделни лица предизвикват събития от световен мащаб. Иначе Първата световна война се излага като верига от несъизмерими факти, като случайно събитие.

Селективната функция позволява фактите да се подбират и разположат така, че последователността им разкрива същността на описаните процеси и фиксира конкретното им разнообразие. От една страна, същността на обекта се представя в завоалирана форма, „просветва“ през последователността на фактите. Това е очевиден недостатък на историческото познание, тъй като поражда многозначителност, затруднява проверката и критиката на онтологичната схема, предизвиква фрагментарност в изложението.

От друга страна, благодарение на специфичната си форма на изложение историческите теории акумулират повече информация за реалния ход на социалното развитие, отколкото отделните факти. За разлика от законите, те отразяват действителността непосредствено, поради което са относително самостоятелни. Неслучайно с развитието на науката историческите съчинения загубват своята значимост от гледна точка на същността на описваните събития, но си остават информационни носители, т. е. превръщат се в извори, от които се извлича ценна „съпътстваща“ информация. „Сред житията на светците от ранното средновековие поне три четвърти не съдържат сериозни сведения за описваните благочестиви личности – пише М. Блок. – Ако търсим сведения за начина на живот или мислене в онази епоха, за което агиографът не ни съобщава, тези жития са неоеценими.“⁴⁶ Поради това отделни исторически съчинения запазват дълго своята информационна ценност.

Изводът е, че историческите теории описват своя обект чрез последователно излагани факти, което е и предимство, и недостатък. Ясно формулираната онтологична схема, въвеждането на нейни елементи в повествованието или явното ѝ оповестяване в предговора или в приложенията, подпомага развитието на историята, повишава точността и обективността на нейните теории.

Трябва да се отчитат предимствата на историческите теории – способността да фиксират голям обем информация, да отразяват реалността непосредствено. Със специфичните си методи историята придобива и пази информация, която иначе би изчезнала. Историческите факти и теории създават „информационна банка“ за целия комплекс на хуманитаристиката. Задачата на историята не е просто да създава онтологични схеми от типа на естествонаучните, а да решава със собствени средства собствени научни проблеми. Едно от тези средства са историческите теории. Техните особености не дават сериозни основания за изключването им от сферата на научнотеоретичното знание.

Б Е Л Е Ж К И

- ¹ Коллингвуд, Р. Дж. Идея истории: Автобиография. М., 1980, с. 304. Вж. и Порк, А. А. Историческое объяснение. Таллин, 1981; Уибо, А. С. Теория и историческое познание. Таллин, 1988.
- ² Hurst, B. C. The Myth of historical evidents. – History and Theory, 20, 1981, № 3; Порк, А. А. Цит. съч., 13–16.
- ³ Tórolski, J. Methodology of History. Warszawa etc., 1976, 386–417.
- ⁴ Ракитов, А. И. Историческое познание. М., 1982, с. 127.
- ⁵ Dгау, W. H. Laws and Explanation in History. London, 1957, p. 81.
- ⁶ Вж. Ирибаджак, Н. Клио пред съда на буржоазната философия. С., 1970.
- ⁷ Вж. Лооне, Э. Н. Современная философия истории. Таллин, 1980, 127–129.
- ⁸ Косолапов, В. В. Методология и логика исторического исследования. Киев, 1977, с. 341.
- ⁹ Уваров, А. И. Гносеологический анализ теорий в исторической науке. Калинин, 1973, с. 103.
- ¹⁰ Пак там, 212–213.
- ¹¹ Лооне, Э. Н. Цит. съч., 174–175.
- ¹² Becker, C. L. What are Historical facts? – In: The Philosophy of History in Our Time. New York, 1959; Beard, Ch. A. That noble dream. – In: The Varieties of History. New York, 1963.
- ¹³ Danto, A. C. Analytical Philosophy of History. Cambridge, 1986, p. 102.
- ¹⁴ Walsh, W. H. Philosophy of History. New York, 1986, p. 36. Вж. и Atkinson, R. F. Knowledge and Explanation in History. New York, 1978, 79–82.
- ¹⁵ Danto, A. C. Цит. съч., с. 236.
- ¹⁶ Fain, H. Between Philosophy and History. Princeton, 1980, 253–256.
- ¹⁷ Porter, D. H. The Emergence of the Past. Chicago, 1988, 149–157; 179–183.
- ¹⁸ Mandelbaum, M. The Problem of Historical Knowledge. New York, 1938, 269–272.
- ¹⁹ Тоунбее, А. A Study of History. Т. 1. Oxford etc., 1979, 44–45.
- ²⁰ Пак там, с. 41.
- ²¹ Пак там, 299–318.
- ²² Пак там, 129–149.
- ²³ Collingwood, R. The Fates of Nations: A Biological Theory of History. New York, 1980, 58–81.
- ²⁴ Пак там, 96–107.
- ²⁵ Вж. Ребане, Я. К. Принцип социальной памяти. – Философские науки, 1977, № 5; Информация и социальная память: к проблеме социальной детерминации познания. – Вопросы философии, 1982, № 8.
- ²⁶ Вж. Фарсоби, В. В. Источниковедение и его метод. М., 1983.
- ²⁷ Пак там, 218–223.
- ²⁸ McCall, D. F. Africa in Time – perspective: A Discussion of Historical Reconstruction from Unwritten Sources. Boston, 1984, p. 13.
- ²⁹ Fogel, R. W. „Scientific“ history and traditional history. – In: Logic, Methodology and Philosophy of Science. Т. 6. Warszawa etc., 1982, p. 26.
- ³⁰ Пак там, 28–31.
- ³¹ Fogel, R. W. Railroads and American Economic Growth. Essays of Economic History. Baltimore, 1964. Вж. и Гусейнова, А. С., Ю. Н. Павловский, В. А. Устинов. Опыт имитационного моделирования исторического процесса. М., 1984.
- ³² Landard, E. E. Two cheers for quantitative history. – In: The New Urban History. Princeton, 1975, 17–18.
- ³³ Уваров, А. И. Цит. съч., 20–23. Вж. и Стоянов, Ж. Философски проблеми на историческото познание. С., 1982, 88–111.
- ³⁴ Beard, Ch. A. Written history as an act of faith. – In: The Philosophy of History in Our Time. New York, 1959, 141–151.
- ³⁵ Mandelbaum, M. Цит. съч., 198–203, 269–272.
- ³⁶ Винер, Н. Кибернетика и общество. М., 1958, с. 102.

- ³⁷ Р и к е р т, Г. Науки о природе и науки о культуре. СПб., 1911, 90–91.
- ³⁸ M e i l a n d, J.W. Skepticism and Historical Knowledge. New York, 1965, p. 192. Вж. и N o v e l - S m i t h, P. H. The constructionist theory of History. – History and theory, 16, 1977, № 4.
- ³⁹ К о л л и н г в у д, Р. Дж. Цит. съч., с. 207.
- ⁴⁰ П а к т а м, 268–288.
- ⁴¹ G o l d s t e i n, L. J. Toward a logic of historical constitution. – In: Epistemology, Methodology and the Social Sciences. Dordrecht etc., 1983, 40–47.
- ⁴² M u r p h e y, M. G. Our Knowledge of the Historical Past. New York, 1983, 15–18.
- ⁴³ П а к т а м, 128–131. Против тази идея се обявява Н а у, С. Historical theory and historical confirmation. – In: History and theory, 20, 1980, № 1, 41–42, 56–57.
- ⁴⁴ Г у л ы г а, А. В. История как наука. – В: Философские проблемы исторической науки. М., 1969, с. 21.
- ⁴⁵ С т е ф а н о в, Н. Теория и метод в общественных науках. М., 1968, 136–137.
- ⁴⁶ Б л о к, М. Апология истории или ремесло историка. М., 1973, с. 37.

Постъпила 7 юни 1994 г.